

Kritische bibliografie

**WAT IS DE MENS?
BENADERINGEN VAN DE TROUW**

Maurice Weyembergh

Jean Paumen, *Approches de la fidélité* Brussel, Ousia, 2001 183 p., ISBN 2-87060-086-0.

Wat is de mens

Sinds zijn emeritaat in 1988 heeft Jean Paumen drie boeken gepubliceerd *Fortunes de la question de l'homme* (Brussel, Ousia, 1991, 539 p.), *Trois rédemptions du moi. Pascal, Nietzsche, Proust* (Brussel Ousia, 1997, 397 p.) en onlangs *Approches de la fidélité*. Zij gaan voort op *Temps et choix* (Brussel, Editions de l'Université de Bruxelles, 1972, 239 p.) waarvan ze de problematiek verdiepen.

De vraag waarrond de hele onderneming draait, is de beroemde vierde vraag van Kant: 'Was ist der Mensch?', die aan de basis ligt van de drie hoofdvragen van het criticisme, wat kan ik kennen?, wat moet ik doen? en wat mag ik hopen? In *Temps et choix* centreert de auteur zijn onderzoek rond het probleem van de keuze: het mysterie dat de enkeling voor zichzelf en voor de anderen is, verwijst naar zijn handelingen en naar de keuzen die aan hun basis liggen. Door die keuzen wordt de enkeling wat hij is, hij openbaart zich aan zichzelf hoewel hij nooit tot een zekere zelfkennis kan komen en nooit ophoudt een vraagteken voor de anderen te zijn. Als eindig, tijdgebonden wezen kiest hij zich noodzakelijk in de tijd, waarbij elke nieuwe beslissing de vorige opties in een nieuw licht stelt: de latere beslissing kleurt alle voorafgaande opties net als de voorafgaande keuzen de latere enigszins bepalen. De interpretatie ervan moet dan telkens weer opgenomen worden. Elke *beschrijving* van een keuze is trouwens afhankelijk van een *opvatting* van het kiezen, opvatting die eigen is aan de interpretator en die zelf op een keuze berust. Als die opvatting een zeker niveau van reflexiviteit bereikt, kan ze een filosofie worden. Daar het kiezen zich in de tijd afspeelt – geen keuze dus zonder een tijd van de keuze (*le temps du choix*) –, impliceert elke gereflecteerde opvatting ervan een keuze (een interpretatie) van de tijd (*le choix du temps*). Het mysterie dat de mens voor zichzelf is, wordt dan nooit opgeheven: verklaringen en verhelderingen worden weliswaar voorgesteld en eventueel verzameld, maar zij brengen geen einde hoe rijk en suggestief ook, aan de mogelijke interpretaties.

De ondertitel van *Fortunes de la question de l'homme* – het woord *fortune*, fortuin, staat opmerkelijk in het meervoud, wat opnieuw de rijkdom aan

interpretaties en de kans op het dwalen onderstreept – verwijst naar Kant, Weber, Jaspers, Heidegger, Conrad en Giono. Paumen analyseert er de instrumenten die genoemde auteurs gebruiken om het mysterie mens te duiden of te beschrijven: als motto van het boek heeft hij een zin van de Zwitserse schrijver C.-F. Ramuz gekozen: ‘Le point de départ c’est l’homme et l’homme est aussi le point de retour’ (p. 6). Volgende thema’s worden onderzocht: kennen en denken bij Kant; *Gesinnungs-* en *Verantwortungsethik* bij Weber; de mens als empirische realiteit en als mogelijke existentie bij Jaspers; de relatie *Dasein*-zijn bij Heidegger; de tegenstelling tussen het moeten-zijn (*devoir-être*) en het kunnen-realiseren (*pouvoir-faire*) bij Conrad (het gaat om de interpretatie van de roman *Lord Jim* en om de gevolgen bij de hoofdfactor van het verlies van de eer); de relatie verveling-divertissement (in de zin van Pascal) in de roman *Un roi sans divertissement* van J. Giono. Het vierde hoofdstuk, ‘Les au-delà de l’ontologie et de la métaphysique’ (pp. 222-335), verdient speciale aandacht: het gaat om een systematische en merkwaardige confrontatie tussen de meesters van het Duitse existentiële denken, Jaspers en Heidegger (in *Temps et choix* had de auteur al hun interpretaties van Kant en Nietzsche geanalyseerd en tegen elkaar afgewogen; pp. 117-135, 170-173). Het hoofdstuk gewijd aan *Lord Jim* (pp. 447-496) is bijzonder inzichtelijk en diepzinnig.

In *Trois rédempptions du moi* ontleedt Paumen drie routes die tot de verlossing van het ik moeten leiden, de wegen die Pascal, Nietzsche en Proust hebben bewandeld. Die routes (de keuzen) impliceren wereldbeelden (opvattingen) die tonen waarvan het ik verlost en waartoe het gebracht moet worden. Bij Pascal is die route van religieuze aard: alles draait rond de verdoemenis en de uitverkorenheid; voor Nietzsche is de weg van ethische natuur: de mens moet het menselijke, al te menselijke achter zich laten om tot het oppermenselijke en het scheppende te komen; bij Proust is de route van esthetische aard: de discontinuïteit van het ik in het alledaagse moet plaats maken voor een gelukkige continuïteit; het geheugen is het instrument van die transformatie die door de alchemie van de kunst vereeuwigd kan worden. Wat opvalt in de reactie van Paumen op die voorgestelde verlossingsroutes – en het is een soort constante in zijn werk –, is de kritiek op de radicale en onophefbare opposities, wat hij *clivages* noemt, waarin de ene pool door en door positief is en de andere volstrekt negatief. Het mensbeeld waaraan hij de voorkeur geeft, is er een van complementariteit en relativiteit: de mens is een gemengd wezen, zuiver noch onzuiver, goed noch slecht. Een uitdrukking die in de vier vermelde boeken steeds weer opduikt, is die van de complementariteit van “les exigences du dépassement et les ressources de la complicité” (“de eisen van de zelfoverstijging en de red- of hulpmiddelen van het medeplichtig-zijn”). Het *sollen* (*devoir-être*) dat het kunnen (*pouvoir-faire*) uitsluit, leidt, hoe verheven ook, tot onmogelijkheden, tot zielenood of wanhoop. In *Approches de la fidélité* stelt Paumen het kantiaanse rigorisme ter discussie: wat betekent een categorische imperatief waarvan de realisatie buiten schot blijft, omdat de menselijke sensibele

de zuiverheid van het categorische altijd besmet en het tot een hypothetische imperatief herleidt? In weberiaanse termen, en Paumen volgt hier zoals vaak de Duitse socioloog, mag de inspiratie (*Gesinnung*) de verantwoording niet uitschakelen: de mens leeft in de immanentie en de eindigheid, in het relatieve en is verantwoordelijk voor de gevolgen van zijn daden; zuivere intenties alleen halen het niet. Wat een enkeling zijn unieke persoonlijkheid verleent, is de manier waarop hij eisen en redmiddelen, zelfoverstijging en medeplichtigheid verenigt.

Vooraleer wat dieper in te gaan op *Approches de la fidélité*, is het misschien aangeraden om de lezer op een paar terugkerende eigenschappen van Paumens denkwijze attent te maken. De dominerende trek van zijn onderneming is ongetwijfeld het zoeken en tasten naar mogelijke aanwijzingen voor het handelen, de zorg om *le devoir-être*, om de morele handeling. Dat hij zijn recentste boek aan de problematiek van de trouw wijdt, is dus geen toeval. Opvallend is in die context zijn belangstelling voor het thema van de verveling (zie hoofdstukken VI en VII van *Fortunes de la question de l'homme*, respectievelijk 'Ennui et nostalgie' en 'Nihilisme, doute, ennui', pp. 376-415, 416-446) en voor een van haar mogelijke gevolgen, het pascaliaanse divertissement (het hoofdstuk IX van hetzelfde boek heet 'Ennui et divertissement', pp. 497-528). Het laatste thema wordt vanzelfsprekend behandeld in het eerste deel van *Trois rédempctions du moi* dat aan Pascal gewijd is en de titel draagt 'La révocation des jeux et du divertissement' (pp. 7-90). De zorg om de morele handeling drukt zich duidelijk uit in het feit dat Paumen *Sein und Zeit* leest, tegen het advies van Heidegger zelf, als een boek waarin de morele zorg (zie bijvoorbeeld de tegenstelling *Eigentlichkeit/Uneigentlichkeit*) alomtegenwoordig is.

Het denken van de Brusselse filosoof bestaat voor een groot deel uit een reflectie over een reeks (voornamelijk) hedendaagse filosofen die hij steeds weer opnieuw raadpleegt en kritisch bespreekt. Aan Eugène Dupréel, zijn leermeester, ontleent hij onder meer het begrip 'notion confuse', waarop we terugkomen, de oppositie en wisselwerking tussen 'l'ordre et l'intervalle' (de geconstitueerde orde, waarvan de structuren vast zitten, en de tussenruimte of afwijking, die zich tegen elke integratie in de orde verzet) en de tegenstelling tussen 'la consistance et la précarité' (de hoogste waarden vertonen de grootste consistentie of vastheid maar tegelijkertijd de grootste kwetsbaarheid of broosheid). Over Jaspers heeft Paumen zijn aggregatiethesis geschreven (*Raison et existence chez Karl Jaspers*, Brussel, Les Editions du Parthénon, 1958), terwijl Pascal, Nietzsche en Heidegger in al zijn latere werken centraal staan. In *Temps et choix* is er een heel hoofdstuk gewijd aan een diepgravende kritiek van Bergson ('Le choix du temps', pp. 35-69). In de latere jaren komt Kant nog meer op de voorgrond; opmerkelijk is dat Montaigne, Valéry en Camus altijd op de achtergrond aanwezig zijn.

Wie de lessen van Paumen gevolgd of zijn boeken gelezen heeft, kan niet getroffen worden door de rol die literatuur, voornamelijk romans, in zijn denkactiviteit speelt. Er zijn niet veel filosofen die zijn literaire belezenheid hebben: zijn kennis van de Franse, Engelse en Amerikaanse literatuur – in een ietwat

mindere mate van de Duitse en van de Russische – is verbluffend. Ik neem aan dat er hoofdzakelijk twee redenen hiervoor zijn, een zeer persoonlijke en een meer zakelijke. Wat de eerste reden betreft, is het duidelijk dat de verveling hem nogal vaak bezoekt: het romaneske en het fictieve van de literatuur beschermen enigszins tegen het verlamme van hetgeen het Duits zeer mooi en treffend als 'Langeweile' bestempelt. Verbeelding geeft toegang tot het 'grotere leven' en bevrijdt van de sleur van het alledaagse. Opvallend is dat Pascal – die Paumen waarschijnlijk als de grootste schrijver van de Franse literatuur beschouwt – de verbeelding 'faculté' of 'puissance trompeuse' ('bedrieglijk vermogen') noemt en dat hij, zoals gezegd, vanuit zijn religieus geloof, op het gevaar van het *divertissement* wijst. Als onvermoeibare lezer is Paumen anderzijds zeer gevoelig, dit blijkt uit zijn eigen schrijfrant, voor de problemen van de schrijftuur.

De tweede reden is aan de soort filosofie gebonden die de Brusselse filosoof beoefent. Het gaat voornamelijk om existentiële filosofie: de verkenning van de handeling en van de innerlijkheid is veel concreter en genuanceerder in romans dan in filosofische essays, laat staan in wijsgerige traktaten. De paumeniaanse aanpak van literaire werken blijft echter essentieel van filosofische aard: de wijsgeer neemt romans als levensbeschrijvingen die bepaalde noties in concrete contexten plaatsen en illustreren. Het abstract-filosofische vindt hier zijn voedingsbodem in het concreet-aanschouwelijke: de analyse van de verwarde noties door de wijsbegeerte behoeft de schakeringen en het directe van de literatuur. Een merkwaardig voorbeeld van die denkwijze levert het laatste hoofdstuk van *Temps et choix*: om de wisselwerking in het kiesproces aan te tonen tussen zelfoverstijging en medeplichtig-zijn of, om een andere uitdrukking van de filosoof te gebruiken, tussen 'de erfenissen van de halve schaduw en de routes van het dwalen' ('les héritages de la pénombre et les itinéraires de l'errance'), geeft Paumen een schitterende vergelijkende analyse van drie grote boeken uit de Amerikaanse literatuur: *Moby Dick* van Melville, 'The Bear' in *Go Down Moses* van Faulkner en *The Old Man and the Sea* van Hemingway. Het gebruikte bestiarium – het gaat inderdaad om de strijd met een walvis een beer en een cachelot (potvis) – levert prachtig materiaal voor de analyse van de handeling en van de keuzeproblematiek.

Benaderingen van de trouw

Approches de la fidélité is aan de analyse van de trouw gewijd, waarbij het woord *approches*, benaderingen, dat eveneens als *fortunes* in het meervoud staat, op de moeilijkheid van de notie en op het fragmentarische, onvolledige karakter van de resultaten wijst. Trouw is een *notion confuse*, om de terminologie van Dupréel te gebruiken; het verwarde van bepaalde noties is geenszins een tekortkoming die door een soort taalzuivering weggeredeneerd zou moeten worden, maar een teken van rijkdom. Als motto heeft Paumen een zin van de Franse schrijver Pierre Mac Orlan gekozen: "Que resterait-il aux hommes s'il fallait enlever aux mots, qu'ils ont mis

des siècles à chérir, l'importance qu'ils leur prêtent?" (p. 5). Verwarde noties behoren vaak tot die woorden waaraan de mensen gehecht zijn en waardoor zij pogen iets van hun soms haast onzegbare ervaringen te verwoorden. Het verwarde van die woorden is juist wat de speelruimte verleent om aspecten van die ervaring uit te drukken en ze zodoende enigszins mededeelbaar, voor zichzelf en voor de anderen, te maken.

Het boek bestaat uit een inleiding, drie hoofdstukken en een conclusie. De titels van die drie hoofdstukken zijn niet onbelangrijk omdat ze iets van de aan het boek inherente denkbeweging verduidelijken: 'Invocations de la foi' (pp. 27-78), 'De la foi à la fidélité' (pp. 79-108) en 'Evocations de la fidélité' (pp. 109-166).

In het Frans en in het Latijn verwijzen *foi/fidélité* of *fides/fidelitas* naar elkaar: ze behoren tot dezelfde stam. Het tweede hoofdstuk probeert de overgang van de *fides* naar de *fidelitas* te beschrijven. Het eerste heeft het over het geloof waarvan er voor Paumen verschillende vormen bestaan: religieuze, politieke en filosofische overtuigingen kunnen op een geloof berusten net als liefde of vriendschap. De auteur spreekt weliswaar van *invocations de la foi: invocation*, aanroeping, omdat het geloof niet het product van de wil van de geloof-hebbende is, maar iets dat hem overvalt, iets waarbij hij hoofdzakelijk passief blijft en waarop hij een beroep kan doen. *Evocations* daarentegen verwijst naar het oproepen van beelden, van herinneringen: trouw veronderstelt een actief optreden van de trouw-zijnde, een soort beslissing, een keuze om trouw te zijn en te blijven aan de overtuigingen van het geloof. *Evocations* betekent ook dat het om illustraties gaat van het proces waardoor de trouw behouden wordt.

In de inleiding wijst de auteur op de zeer ruime extensie van het begrip trouw, zodat het verloren tijd zou zijn om alle mogelijke gebruiken ervan te willen opzoeken en opsommen. Hij ontleedt echter de inhoud van het begrip en tracht hem te benaderen door een beroep te doen op zes verwante noties: oprechtheid (*sincérité*), waarachtigheid, standvastigheid (*constance*), gevoel, eer en geloof; hij benadrukt echter dat geloof de hoofdnotie is en noteert verder:

... elle (la fidélité) ne saurait jamais avoir la soudaineté, l'immédiateté, la spontanéité, que peut avoir la foi; elle serait la qualité d'un maintien ou d'un entretien, – la qualité de ce qui serait vécu en un second temps, – alors que la foi serait la qualité d'une mise en branle ou d'une mise à feu, – la qualité de ce qui serait vécu en un premier temps... (trouw bezit nooit het plotselinge, de onmiddellijkheid, de spontaniteit die geloof kan hebben; ze gaat met een behouden, een onderhouden gepaard, – de eigenschap van hetgeen in een tweede stap beleefd wordt, – terwijl geloof de eigenschap heeft van het in beweging brengen, van het aansteken, – de eigenschap van hetgeen in een eerste stap beleefd wordt...) (p. 22).

In verband met de trouw gebruikt de auteur vaak het woord *endurance*, uithoudingsvermogen, doorzettingsvermogen. Geloof wordt als *l'appel de la route* omschreven, trouw als *la route de l'appel* (p. 27), waarbij de wisselwerking geloof-

trouw ononderbroken voortgaat, eens het appel van de weg opgevangen is en zolang de trouw, ondanks mogelijke wijzigingen van zijn inhoud, behouden blijft.

De drie delen berusten allemaal op reflecties over literaire werken die vanuit de geschetste problematiek ontleed worden, met een uitzondering, het eerste hoofdstuk van het eerste deel dat aan Kant gewijd is. In *Invocations de la foi* bespreekt de auteur drie gestalten van het geloof: het geloof *van* de rede en *in* de rede bij Kant (wat men weet, hoeft men niet te willen of te geloven; als ik moet willen, dan is het in de mate dat ik niet weet; Kant gelooft alleen in de onsterfelijkheid van de ziel, in de vrijheid en in het bestaan van God omdat hij in de mens wil geloven, p. 38); het geloof in het medelijden bij Dostojewski (de analyse van *Schuld en boete*, *De Idioot*, *Demonen* en *De Adolescent* toont aan dat het geloof in God niet of moeilijk gescheiden kan worden van het geloof in de liefde voor een vrouw bij Raskolnikov, van het politieke geloof in het Russische volk bij de vertegenwoordigers van de orthodoxe kerk, Tikhone, Zosime en Aliocha; bij prins Mychkin is er een spanning tussen geloof in God en de mensenliefde); het geloof van de toezegging (*foi de l'assentiment*) dat geïllustreerd wordt door *Jean Barois* van Roger Martin du Gard (het wankele geloof in wetenschap en vooruitgang van de oud wordende Barois dat in zijn jeugd het geloof in God had overwonnen, wordt tegengesteld aan het geloof in God van zijn dochter die in het klooster treedt en elke menselijke liefde laat varen). Kortom, in de woorden van de auteur, "Geen geloof dat niet van meet af aan een ander geloof is. Geen geloof waarvan het object zich niet door een onherleidbaar veelvoud aan elementen laat omschrijven die het reeds altijd medegevormd hebben" (p. 67).

Het tweede deel beschrijft, zoals gezegd, de overgang van het geloof naar de trouw. Het eerste hoofdstuk, 'L'à-qui de la fidélité', bespreekt *Fort comme la mort* van Maupassant. Het gaat om een schilder die een vroegere relatie heeft gehad met een vrouw van wie hij later de dochter ontmoet: haar verschijning herinnert hem aan haar moeder en hij weet uiteindelijk niet meer of hij nog op de moeder verliefd is dan wel op de dochter verliefd geraakt is. Het geloof (*l'appel de la route, in casu* de liefde) dat aan de oorsprong van de mogelijke trouw ligt, wordt in de moeilijkheden van het trouw-blijven – wat Paumen *l'endurance de la fidélité* of *la route de l'appel* noemt – gewikkeld. Daarbij komt dat de trouw aan iemand de trouw aan zichzelf impliceert. De trouw aan zichzelf stelt het probleem van de natuur van het zelf of van het ik en van zijn mogelijke gelaagdheid (Jaspers onderscheidt bijvoorbeeld het empirische ik van het ik van het algemeen bewustzijn en van het ik van de mogelijke existentie).

In 'L'à-quoi de la fidélité', het tweede hoofdstuk, wordt de vraag gesteld naar datgene waaraan men trouw blijft. De *fidelitas* stelt ons inderdaad voor moeilijke keuzen: geen trouw die niet andere objecten van trouw uitsluit; in die zin is zij het resultaat van een moeizame strijd. Als illustratie van het probleem neemt de auteur een verhaal, 'The Tale', uit *Tales of Hearsay* van J. Conrad (een kapitein van de *Navy* moet in oorlogstijd kiezen tussen zijn trouw aan het *Empire* en zijn trouw aan

de eenvoudige menselijkheid: de situatie laat niet toe te verifiëren of het andere schip al dan niet vijandige bedoelingen koestert). Het betoog wordt voortgezet met analyses van de grote politieke romans van Conrad, *Nostramo*, *The Secret Agent* en *Under Western Eyes*. De onvermijdbare keuze van het voorwerp van de trouw verwijst eens te meer naar het conflict tussen de ethica van de inspiratie en de ethica van de verantwoording.

De overgang van het geloof naar de trouw gaat dus gepaard met de veruiterlijking (de verwereldlijking) en de vertijdelijking ervan en met alle eraan gebonden moeilijkheden. Zo ontstaat 'le vécu' (de beleving) van de trouw, waarbij de grenssituaties, in de betekenis van Jaspers, ervaren worden.

Het derde deel, *Evocations de la fidélité*, bestaat uit vijf hoofdstukken die elk een mogelijk aspect van de beleving van de trouw belichten. Hier ook vertrekt de auteur telkens van literaire werken.

'La fidélité et la vérité' berust op een analyse van *Beckett ou l'honneur de Dieu* van Jean Anouilh (tegengesteld aan *Murder in the Cathedral* van T.S. Eliot). Eens Beckett door zijn koning en boezemvriend Hendrik II tot aartsbisschop gewijd wordt – en Beckett heeft hem daarvoor gewaarschuwd –, zal hij alleen God, de eer van God, dienen en niet meer de koning. Welk geloof en welke trouw bezielen plots de pas gewijde aartsbisschop? Een onverwachte genade (wat het geval lijkt te zijn van de Beckett van Eliot)? Een door hem geschapen waarheid die hem ertoe verplicht door dik en dun – hij weet dat hij zijn leven op het spel zet – de eer van God te verdedigen? Waarom heeft hij niet eerder voor mensenliefde gekozen? De Beckett van Anouilh denkt in elk geval dat vormen en eerbied voor de vormen in de wereld onontbeerlijk zijn: bij gebrek eraan weet de mens niet meer hoe hij moet handelen.

'La fidélité et la révolte' behandelt verschillende werken van I. Toergenjev, onder meer *Het dagboek van een overtollige man* (*Le journal d'un homme en trop*), *Roedin*, *Vaders en zonen*, *Hamlet* en *Don Quichote*. Wie geen sterk geloof heeft, zal moeite hebben om een vastberaden trouw aan de dag te leggen; wie door een massief geloof bewogen wordt, dat vaak uit een revolte voortspuit die een gewijzigd geloof inluidt, zal daarentegen weinig gevoelig zijn voor de verwickelingen van de trouw. De opstandeling kan namens zijn geloof aan zichzelf de trouw aan een bepaalde inhoud van een geloof ter discussie stellen. In *Temps et choix* noteerde Paumen reeds: "De revolte is niet de loochening van de trouw; de absolute negatie ervan is de vergetelheid en, aan het uiteinde van de vergetelheid, het verraad" (p. 117; zie ook pp. 193, 207). Hamlet is voor de Russische schrijver het voorbeeld van 'l'homme en trop', wiens twijfels elke oprechte revolte afremmen en de overgang tot de daad bemoeilijken. Don Quichote daarentegen is het gekarikatureerde paradigma van 'l'homme nouveau' wiens geloof door niets, ook niet door de lessen van de werkelijkheid, verzwakt kan worden.

Met 'La fidélité et le temps' benadrukt de auteur dat trouw zich noodgedwongen in de tijd afspeelt en aan bepaalde oorden gebonden is. Het

uithoudingsvermogen dat de trouw draagt, kan met verplaatsingen in de ruimte te kampen hebben. Dit wordt geïllustreerd aan de hand van *The Wings of the Dove* van Henry James, voor wie Paumen een bijzondere bewondering koestert. Het thema is uiterst eenvoudig maar leidt tot onontwarbare verwickelingen: een jonge man probeert op aandringen van zijn lief een zwaar zieke maar schatrijke erfgename te verleiden. Het verhaal beschrijft de evolutie van de liefdegevoelens van de verleider: de tijdsfactor – de historisering van het geloof – alsook de ruimtiefactor – de lokalisering van het geloof (de roman speelt zich gedeeltelijk in Londen en gedeeltelijk in Venetië af) – komen tussen. De dood van de erfgename, die inderdaad haar vermogen aan de jonge man overlaat, zal uiteindelijk de oorspronkelijke liefde onmogelijk maken: het plan zal totaal mislukken. De interpretatie van het gedrag van de actoren en van hun trouw aan hun plan of aan zichzelf blijft daarbij uiterst onzeker.

De twee laatste hoofdstukken ‘La fidélité et les valeurs’ en ‘La fidélité et l’honneur’, misschien de mooiste van het boek, zijn respectievelijk gewijd aan Roger Martin du Gard en aan William Faulkner. *Les Thibault* – één van de lange romans van het interbellum – draait hoofdzakelijk rond de gestalten en het lot van twee broers, Antoine en Jacques. Beiden hebben hun protestantse geloof laten varen; Antoine is geneesheer geworden en geheel en al zijn beroep toegewijd, Jacques, die een zeer opstandige jeugd achter de rug heeft en enigszins door zijn oudere broer van de door de vader opgelegde straf gered is geweest, is een socialistische revolutionair geworden, weliswaar van het type ‘apôtre’ eerder dan van het type ‘technicien’ (p. 135). De eerste wereldoorlog bezegelt hun lot; Antoine wordt vergast en sterft kort na de oorlog: hij houdt een dagboek gedurende zijn laatste maanden, waarin hij over het gebeurde reflecteert. Jacques, die gedurende de eerste dagen van het conflict Jenny, een jeugdvriendin van de familie van wie hij altijd gehouden heeft, teruggevonden heeft, blijft trouw aan zijn revolutionair geloof: hij geeft bewust zijn liefdespassie op – Jenny, één van de meest enigmatische en eenzellige gestalten van de toenmalige literatuur, heeft uiteindelijk zijn liefde beantwoord – en pleegt een soort nutteloze zelfmoord door vanuit een vliegtuig pacifistische vlugschriften over de frontlijnen te strooien. Het politieke geloof van Jacques is massief en leidt tot een zelfzekere trouw: alles, ook de trouw aan een liefde, wordt eraan opgeofferd; Antoine, die eerder pragmatisch ingesteld is, geeft toe dat hij door een soort geloof geleid is geweest (p. 1440) maar hij heeft de steunpunten ervan op verschillende momenten en al naargelang zijn ervaringen (zijn beroep, zijn liefde voor Rachel, de oorlog) moeten aanpassen (p. 138): de trouw aan zichzelf is de trouw aan de inhoud van zijn geloof enigszins blijven omvormen. Paumen bestempelt het geloof van Jacques als “foi toujours déjà constituée” en zijn trouw als “fidélité toujours déjà déterminée”, terwijl hij voor Antoine van “foi toujours encore constituante” en van “fidélité toujours encore déterminable” spreekt (p. 141).

De rol van de tijd- en van de ruimtiefactor in het zich ontwikkelen van het geloof en van de trouw wordt eveneens in de bespreking van een reeks werken van Faulkner benadrukt. Het thema is dat van de eer van de enkeling en van zijn familie, weliswaar in een bepaalde geschiedenis en op een bepaalde plaats: de nederlaag en de gevolgen van de Secessieoorlog voor het diepe Zuiden van de Verenigde Staten. Het gaat om de eer van de familie Sartoris in *Sartoris* en *The Unvanquished* (zal Bayard, de zoon van de beroemde kolonel John Sartoris, in veranderde omstandigheden, trouw blijven aan de eer van zijn vader?) en die van de familie Compson en Sutpen in *Absalom, Absalom!* En *The Sound and the Fury* (in deze context speelt het probleem van de zuiverheid van het blanke ras een hoofdrol). Onmogelijk hier op de zeer ingewikkelde geschiedenis en genealogie van die families in te gaan. Bayard blijft trouw aan de eer van zijn familie hoewel hij aan het geweld verzaakt: "Trouw zal alleen waarlijk scheppend zijn in de mate dat zij onvermoeibaar herschapen wordt" (p. 166).

*

Paumen noemt trouw op verschillende plaatsen een mysterie (pp. 145, 171) en de illustraties die hij ervan geeft, zijn daar het beste bewijs van. Wat niet wegneemt dat hij ze ook als "équivoque", dubbelzinnig, bestempelt (p. 164). Trouw is gebonden aan een project, een voornemen of een zaak die met een geloof gepaard gaat. Als haar inhoud definitief vastgelegd is, dan loopt zij het gevaar ongevoelig te worden voor de door de tijd- en ruimtiefactor geëiste aanpassingen. Het is blijkbaar de trouw van Antoine Thibault die de voorkeur van Paumen geniet, een trouw die open blijft voor verdere veroveringen en verrijkingen.

Approches de la fidélité is een mooi en diepzinnig boek – veel rijker dan deze summiere presentatie –, waarin 'les bonheurs de plume', rake formules, niet zeldzaam zijn. Het zet de zoektocht van zijn auteur verder en geeft blijk van de grote coherentie van zijn onderneming. De lezer blijft verbluft door de belesenheid van de auteur en zijn vermogen om zich in zeer verschillende contexten en levenssituaties in te leven. Dankzij de voorzichtige, veelzijdige en zeer genuanceerde aanpak heeft de verwarde notie trouw intussen veel van haar mysteries en rijkdommen getoond.